

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЮГА Олександр Анатолійович

УДК 94:323.39(438):94(477)“1648/1659”(043.3)

**ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА “УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА”:
ПОШУК ШЛЯХІВ РОЗВ’ЯЗАННЯ
(1648 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1659 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Степанков Валерій Степанович,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка, завідувач кафедри всесвітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Комар Володимир Леонович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
завідувач кафедри історії слов'ян;

кандидат історичних наук
Потульницький Георгій Володимирович,
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України,
молодший науковий співробітник
відділу джерелознавства нової історії України.

Захист відбудеться «30» вересня 2016 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «23» серпня 2016 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Важливе місце в історії Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст. займали події Української національної революції, які спричинили утворення держави й важливі суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення на її теренах. Зважаючи на те, що вона виникла на частині підвладних Польській Короні українських земель, то її поява і функціонування стали значною проблемою для польсько-литовської політичної еліти, від результатів розв'язання якої значною мірою залежала майбутня доля Речі Посполитої. Кардинальні зміни стали викликом для неї у контексті спроможності визнання/невизнання права іншого народу на самостійний розвиток. Тому відбувався складний процес пошуку елітою оптимальних шляхів врегулювання надзвичайно кровопролитного конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною.

Розгортання революції істотно вплинуло не тільки на політичний розвиток Речі Посполитої, але й на процес перегрупування сил у Центрально-Східній Європі, що відбувався після завершення Тридцятилітньої війни. Вестфальський мирний договір 1648 р. зафіксував послаблення міжнародних позицій католицького блоку її країн-учасниць, у тому числі і Польсько-Литовської держави. Внаслідок укладення в 1654 р. українсько-російського договору на провідне місце у даному регіоні починає виходити Московська держава, що також вело до послаблення Речі Посполитої. Спостерігалось посилення позицій Швеції, яка у 1655 р. розпочала війну з Річчю Посполитою.

Актуальність вивчення проблеми полягає і в тому, що до сьогодні комплекс питань, пов'язаний із пошуком польсько-литовською політичною елітою шляхів розв'язання “української проблеми” впродовж 1648 – першої половини 1659 рр., не з'ясований в історіографії. Існують лише окремі вивчені аспекти, проте відсутня цілісна панорама політики річпосполитської еліти.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках науково-дослідної програми Інституту історії України НАН України “Соціокультурний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя і раннього нового часу” (державний реєстраційний номер 0114U0007375).

Об'єктом дослідження є політична еліта Речі Посполитої середини XVII ст.

Предметом дослідження є діяльність політичної еліти (переважно урядової, хоча функціонування посольської ізби відображало й настрої шляхти воєводств), спрямована на розв'язання “української проблеми”.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з початку 1648 р. до середини 1659 р. Нижня межа зумовлена початком козацького повстання на Запорозжжі; верхня визначається ратифікацією сеймом у травні 1659 р. Гадяцького договору. Обраний часовий проміжок дозволяє проаналізувати різні варіанти річпосполитської політичної еліти у розв'язанні “української проблеми”. Проте, з метою глибшого висвітлення процесу виокремлення в її середовищі різних угруповань, автору доводилося виходити за рамки задекларованої нижньої

хронологічної межі, звертаючись до подій останньої третини XVI – першої половини XVII ст.

Територіальні межі дослідження визначаються теренами Речі Посполитої та витвореної в процесі революції Української держави.

Мета роботи полягає у з'ясуванні процесу пошуку річпосполитською елітою варіантів розв'язання “української проблеми” та його результатів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- вияснити стан історіографічного вивчення проблеми та репрезентативність джерельної бази;
- висвітлити формування серед еліти різних підходів до розв'язання “козацької проблеми” впродовж останньої третини XVI – першої половини XVII ст.;
- проаналізувати трансформацію “козацької проблеми” в “українську” та розкрити процес становлення різних угруповань еліти й кристалізацію їхніх програмних засад у 1648 р.;
- встановити інструментарій спроб врегулювання конфлікту в 1649 – 1650 рр.;
- з'ясувати причини домінування у свідомості еліти ідеї ліквідації Української держави та провалу її реалізації (1651 – перша половина 1655 рр.);
- реконструювати масштаби впливу міжнародного чинника на еволюцію концепцій “української політики” правлячої верхівки Речі Посполитої (грудень 1653 – червень 1655 рр.);
- виявити чинники переорієнтації більшості політичної еліти на пошук мирного варіанту розв'язання “української проблеми” (середина 1655 – літо 1658 рр.);
- висвітлити складнощі імплантації Української держави до складу Речі Посполитої та причини її краху (вересень 1658 – травень 1659 рр.);
- визначити роль сеймів у розробці варіантів припинення польсько-українського протистояння;
- розробити періодизацію “української політики” річпосполитської еліти впродовж досліджуваного періоду.

Наукова новизна визначається постановкою і розробкою складної та малодослідженої теми. Вона полягає в тому, що:

Вперше:

- здійснено комплексний аналіз доробку науковців у вивченні політики еліти Польсько-Литовської держави у розв'язанні “української проблеми”;
- з'ясовано спільні і відмінні риси у її проведенні угрупованнями еліти через призму їхніх програмних засад та поглядів;
- висвітлено відмінності інструментарію існуючих угруповань еліти у реалізації своїх планів;
- розроблено періодизацію “української політики” еліти Речі Посполитої;
- визначено причини провалу як поміркованого, так і радикального варіантів розв'язання “українського питання”;

Отримали подальший розвиток аспекти:

- трансформації “козацької проблеми” в “українську”;
- формування угруповань еліти та їх концепцій врегулювання польсько-українського конфлікту;

– відмінностей політики правлячої верхівки Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) щодо козацької України від коронної;

– масштабів впливу міжнародного чинника на вибір елітою шляхів розв’язання “української проблеми”;

Удосконалено:

– персональний склад основних угруповань;

– існуючі в історіографії погляди на відмінності позицій польської і литовської владних структур;

– мотиви відмови коронної еліти від “нових пунктів” І. Виговського навесні 1659 р.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її положення та висновки можуть знайти застосування у реконструкції складної картини політики центральних органів влади Речі Посполитої щодо козацької України; бути використані для створення узагальнювальних наукових праць, навчальних посібників, розробки спецкурсів і спецсеминарів з історії розвитку польсько-українських відносин середини XVII ст. Матеріали дисертаційної роботи стануть у нагоді і при підготовці студентами курсових, дипломних та магістерських робіт.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час: обговорення дисертації на засіданні кафедри всесвітньої історії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – К-ПНУ ім. І. Огієнка) (протокол № 5 від 3 листопада 2015 р.), проведення автором семінарських занять з курсу “Українська держава в середині XVII ст.: проблеми становлення, боротьби за незалежність і впливу геополітичного фактора (1648 – 1657 рр.)” у названому вищому навчальному закладі, виголошення доповідей на щорічних звітних наукових конференціях викладачів і аспірантів та конференціях молодих вчених К-ПНУ ім. І. Огієнка (Кам’янець-Подільський, 2009-2016 рр.), науково-практичних конференціях історичного факультету цього ж вишу: “Українська держава середини XVII ст.: проблеми становлення та розвитку” (Кам’янець-Подільський, 16 жовтня 2009 р.), “Переяслав XVII ст. в епіцентрі міжнародної політики уряду козацької України” (Кам’янець-Подільський, 29 квітня 2014 р.) та “Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави” (Кам’янець-Подільський, 16 жовтня 2014 р.); III та IV міжнародних конференціях “Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі” (Кам’янець-Подільський, 16-19 жовтня 2013 р. та 16-19 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано в 30 індивідуальних статтях, вміщених як у фахових наукових виданнях з історії (6 публікацій), так і нефахових (23 публікації). Здійснена одна зарубіжна публікація (Люблін, 2014 р.).

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження й побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі змісту, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, чотирнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг складає 237 сторінок, з них основного тексту – 190 сторінок. Список використаних джерел і

літератури налічує 487 позицій (найменування українською, російською, польською та англійською мовами).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, встановлено зв'язок з науковими програмами, визначено об'єкт і предмет, хронологічні рамки та територіальні межі дослідження, сформульовано його мету і завдання, розкрито наукову новизну, практичне значення, апробацію отриманих результатів та структуру дисертації.

Перший розділ **“Історіографія, джерельна база та методологія дослідження”** складається з трьох підрозділів. У ньому з'ясовуються стан історіографічного вивчення теми, репрезентативність джерельної бази, теоретико-методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат.

У підрозділі 1.1. *“Історіографія”* проаналізовано ступінь наукової розробки теми. В історіографії проблеми виділено дві основні групи праць. До першої відносяться роботи, написані українськими науковцями, а до другої – зарубіжними. У контексті аналізу вітчизняної історіографії з'ясовано, що вперше факт існування в середовищі тогочасної політичної еліти Речі Посполитої двох “партій”, які по-різному підходили до розв'язання “козацького питання”, констатував анонімний автор “Історії Русів”. Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич і М. Максимович зазначали протилежність позицій М. Потоцького і Я. Вишневецького, з одного боку, й А. Киселя та Є. Оссолінського, з другого. М. Костомаров одним із перших простежив укладення Гадяцького договору, а також дискусії в середовищі еліти Речі Посполитої навколо його ратифікації. В. Антонович визначив недоліки політики владних кіл Польсько-Литовської держави щодо козацтва, зокрема невизнання його окремим станом суспільства. М. Грушевський звернув увагу на боротьбу “магнатських партій” та їх вплив на політику уряду щодо козацької України. В. Липинський з'ясував зміну тактики після 1649 р. в політиці правлячої верхівки Речі Посполитої щодо Війська Запорозького. У працях В. Герасимчука, М. Кордуби й О. Терлецького показано різницю в поглядах і позиціях у “козацькому питанні” М. Потоцького, А. Киселя і Я. Казимира, а також існування кількох варіантів Гадяцького договору.

В українській історіографії радянської доби заходи представників центральних органів влади Речі Посполитої у розв'язанні “української проблеми” опосередковано висвітлювали О. Апанович, В. Голобуцький, І. Крип'якевич, М. Петровський і Ф. Шевченко. Найбільш вагомим є праця І. Крип'якевича, який окреслив розбіжності в поглядах М. Потоцького і Я. Вишневецького, з одного боку, та А. Киселя і Я. Казимира, з іншого.

Із сучасних дослідників увагу на “українську політику” владних кіл Речі Посполитої в середині XVII ст. звертали В. Брехуненко, А. Бульвінський, В. Газін, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, Я. Дашкевич, П. Кулаковський, С. Леп'явко, Ю. Мицик, С. Плохій, П. Сас, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб, В. Щербак, Н. Яковенко та ін. Вони виявили існування розбіжностей між річпосполитськими урядовцями в підходах до розв'язання “української проблеми”,

з'ясували позицію варшавського двору щодо ситуації в козацькій Україні на різних хронологічних етапах означеного періоду, висвітлили окремі аспекти обговорення української проблематики на засіданнях сеймів, звернули увагу на ставлення представників політичної еліти до умов Гадяцького договору 1658 р., існування декількох його варіантів та різницю між ними.

Науковий доробок українських дослідників діаспори репрезентовано працями Л. Винара, Д. Дорошенка, З. Когута, Б. Крупницького, І. Лисяка-Рудницького, Т. Мацьківа, О. Оглоблина, Д. Олянчина, Н. Полонської-Василенко, О. Пріцака й О. Субтельного. У них визначено наявність різних підходів представників річпосполитських владних кіл до врегулювання конфлікту з Гетьманщиною та особливості й значення укладених між Варшавою і Чигирином договорів.

Зарубіжна історіографія умовно поділена на декілька груп: польську, російську, американську й канадську. Найбільший внесок у розробку теми, що досліджується в дисертації, зробили польські історики. Першими існування різних підходів серед польсько-литовських сановників до врегулювання конфлікту між Річчю Посполитою та козацькою Україною в середині XVII ст. помітили сучасники подій С. Твардовський, Л. Рудацький та В. Коховський*. Саме їх праці вплинули на формування концептуальних засад пізнішої польської історіографії, насамперед у частині трактування українських подій як “домової війни” в Речі Посполитій. Цінність праць Ю. Шуйського, М. Бобржинського, А. Валевського, К. Шайнохи, Ф. Равіта-Гавронського зумовлена тим, що в них окреслюються позиції багатьох коронних і литовських урядовців щодо Війська Запорозького та розбіжності у них. Водночас, названі дослідники, дотримуючись концепції “домової війни”, не помічали існування в середині XVII ст. “української проблеми”, зводячи сутність українських подій до станової (козацької) проблеми. Значно об'єктивнішим у своїх судженнях був Л. Кубаля, в працях якого вперше спостерігається відхід від концептуальних засад “домової війни”. Він показав появу в середовищі політичної еліти Речі Посполитої ідеї замирення з Військом Запорозьким, проаналізував діяльність канцлера Є. Оссолінського.

У 20–30-х роках XX ст. на зусилля поміркованої течії на чолі з Є. Оссолінським і А. Киселем у напрямі пошуку порозуміння з Б. Хмельницьким та діяльність Я. Вишневецького звернули увагу В. Конопчинський і В. Томкевич. Гадяцький договір вони вважали “розумним і справедливим компромісом”, якого вдалося досягти завдяки зусиллям “короля, королеви і небагатьох виняткових пророчих умів”. Дослідники 60–70-х рр. З. Вуйцік і В. Серчик визначили відмінності в позиціях представників владних кіл щодо козацької України та мету їх діяльності після 1654 р.

С. Охманн і Л. Ченсьцік наприкінці 70-х – у першій половині 80-х рр. започаткували вивчення “української проблеми” на сеймах 1648-1652 рр. Саме С. Охманн показала виокремлення в середовищі політичної еліти Речі Посполитої “мирного” і “військового” угруповань. Дослідниця назвала представників кожного з

* Поділяємо міркування більшості істориків, що дані роботи слід вважати одночасно джерелами вивчення тогочасних подій.

них станом на кінець 1648 – початок 1649 рр., їх цілі та розбіжності в засобах досягнення своїх задумів. У праці Л. Ченсьцік висвітлена сеймова боротьба з питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики Речі Посполитої в другій половині 1649 – на початку 1650 рр.

З представників польської історіографії кінця 80-х рр. ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. на особливу увагу заслуговують праці таких авторів: А. Боров'як, Т. Васілевський, Я. Домбровський, М. Дроздовський, Я. Качмарчик, Є. Ключовський, П. Кроль, Д. Мілевський, А. Міронович, М. Нагельський, Р. Романський, Я. Середика, М. Франз, Т. Хинчевська-Геннель, Т. Цесельський та ін. З-поміж них слід виділити доробок Я. Домбровського, у центрі уваги якого виявилися ставлення урядовців до Зборівського договору 1649 р. та політика уряду Речі Посполитої щодо козацької України в період між прийняттям Б. Хмельницьким царської протекції й нападом влітку 1655 р. Швеції. П. Кроль визначив чинники, які підштовхнули польсько-литовську політичну верхівку до порозуміння в 1658 р. з козацькою Україною та перешкоди на шляху реалізації умов Гадяцького договору. М. Франз відзначив специфіку сприйняття елітою козацтва як “іншої версії хлопства”, у результаті чого її політика щодо Війська Запорозького не могла бути результативною.

Позицію представників литовської політичної еліти щодо козацької України в середині ХVІІ ст., насамперед Я. Радзивілла, у своїх працях окреслили В. Бернацький, К. Бобятинський, Г. Віснер, К. Коссаржецький і М. Матвійов.

У російській історіографії першими відмінність у політиці щодо козацької України Я. Вишневецького й М. Потоцького та Є. Осолінського й А. Киселя помітили відомі вчені другої половини ХІХ ст. Г. Карпов, В. Ключевський, М. Павліщев і С. Соловійов. Дослідники ХХ – початку ХХІ ст. І. Галактіонов, Л. Заборовський, Г. Санін, Б. Флоря й Т. Яковлева визначили існування серед річпосполитських урядовців середини ХVІІ ст. різних шляхів урегулювання конфлікту з козацькою Україною (як силових, так і дипломатичних), вплив на “українську політику” Варшави після 1655 р. шведського чинника та позицію владних кіл щодо Гадяцького договору. Найбільшу увагу оцінці різних варіантів останнього приділила Т. Яковлева.

Серед представників американської й канадської історіографій найвагомим є науковий доробок А. Перналя. Він є автором єдиної станом на сьогодні праці з історії польсько-українських стосунків середини ХVІІ ст. – “Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648 – 1659 рр.”. Вони подаються на широкому тлі відносин Варшави з іншими державами, які мали пряме чи опосередковане відношення до перебігу польсько-українського протистояння. Повністю відкинувши концепцію “домової війни”, вчений прийшов до висновку про короткозору політику річпосполитської еліти щодо козацької України впродовж 1648 – 1653 рр. та її значну розважливість після 1654 р. Гадяцький договір 1658 р. визначає як “історичне порозуміння”, що відкривало “єдині двері до автономного державницького життя України в Речі Посполитій трьох народів”. Авторству Ф. Сисина належить монографія, присвячена відомому політичному діячеві Речі Посполитої ХVІІ ст. А. Киселю. Історик також зазначив, що пануючі в

польському суспільстві XVII ст. політичні, суспільні й культурні теорії трактували козаків саме як “хлопів”, що власне і стояло на перешкоді успішному розв’язанню “української проблеми”.

Отже, до сьогодні не створено окремого комплексного дослідження “української політики” еліти Речі Посполитої впродовж 1648 – 1659 рр. через призму програмних засад і поглядів її основних представників, відсутні визначення відмінностей інструментарію існуючих угруповань еліти в проведенні політики щодо козацької України та її періодизація, а також не достатньо глибоко вивчено причини провалу політики як поміркованого, так і радикального варіантів розв’язання “української проблеми”.

У підрозділі 1.2. “Аналіз джерельної бази” проаналізовано масив джерел, поділ яких на окремі групи здійснено на основі класифікації, розробленої Ю. Мициком та М. Ковальським: 1) розпорядча документація органів державної влади Речі Посполитої та козацької України; 2) матеріали дипломатичного характеру; 3) документи станово-представницьких органів влади (сеймів і сеймиків Речі Посполитої); 4) епістолярії; 5) наративні джерела.

Матеріали першої групи представлені універсалами й наказами короля, канцлера, примаса та інших польсько-литовських урядовців, а також українського гетьмана й представників уряду. Їх аналіз засвідчив сприйняття представниками урядових кіл Польсько-Литовської держави українських подій, у переважній більшості випадків у якості вузькостанової “козацької проблеми” та їх курс на придушення “повстання”.

До другої групи джерел належать договори й угоди Речі Посполитої з козацькою Україною, а також з Кримським ханством і Московською державою, офіційна кореспонденція, посольські інструкції і звіти. З’ясовано, що найбільш чисельною серед них є дипломатична кореспонденція представників політичної еліти Речі Посполитої. На жаль, з українського боку вона майже не збереглася. Аналіз змісту названих різновидів дипломатичної документації дозволив зрозуміти сутність поступок польсько-литовської правлячої верхівки українській стороні, зокрема в питаннях території козацької України, чисельності реєстру, статусу православної Церкви та ліквідації унії.

Третя група представлена в роботі спеціальними листами й універсалами (леґаціями) короля до сенаторів про скликання сейму (в них йшлося про час, причини скликання і порядок денний засідань); королівськими інструкціями на сеймики та суплементами (доповненнями до інструкцій), які інформували шляхту воєводств про різні питання, котрі виносилися на обговорення, в тому числі і “козацьке”. Вкрай важливими є королівські пропозиції на сейм, які засвідчують погляд короля на “козацьку проблему” та шляхи її вирішення. Проте, найважливішими є сеймові щоденники, які дозволяють з’ясувати позиції та думки різних сенаторів на підставі їх виступів (“вотумів”). Інформаційний потенціал матеріалів сеймиків (постанови та інструкції делегатам на сейм) дозволив визначити неоднозначне ставлення до засобів врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким шляхти різних воєводств.

Четверту групу складають численні листи короля, примаса, канцлерів, підканцлерів, коронного великого й польного гетьманів, литовських гетьманів, магнатів і шляхтичів. Саме вони дозволяють детально простежити погляди й позиції їх авторів у врегулюванні польсько-українського конфлікту, визначити відмінності між сприйняттям українських подій литовськими й коронними урядовцями, магнатами й шляхтою українських, мало- й великопольських воєводств.

Наративні джерела представлені літературно-публіцистичними творами, мемуарами, літописами і хроніками. Зміст публіцистичних творів підтверджує існування в середовищі політичної еліти Речі Посполитої прихильників двох варіантів розв'язання “української проблеми” – поміркованого і радикального, розкриваючи наміри й програму кожного з них. Серед джерел мемуарного характеру в роботі використано щоденникові записи представників владних кіл Речі Посполитої.

Відмінності інструментарію, який використовувався елітою Речі Посполитої для врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким, висвітлені на сторінках історичних творів С. Твардовського, Л. Рудавського і В. Коховського. Використано також матеріали літописів С. Величка, Г. Грабянки та Самовидця про розбіжності в позиціях представників центральних органів влади Польсько-Литовської держави щодо засобів розв'язання “української проблеми” у 1648 – 1659 рр.

Документальні матеріали названих груп джерел містяться в архівних фондах ЦДАК (фонд № 1230) та АГАД (фонд № 354), ЛННБ ім. В. Стефаника (фонд 5), БМЧ (справи № 142-152, 378, 379, 384, 388, 400, 1656) та БПАН (справи № 367, 2251) у Кракові. Значна частина залучених до роботи матеріалів є опублікованими як у вітчизняних, так і зарубіжних археографічних збірках.

Отже, тема, що досліджується у дисертації, знайшла відображення у різноманітних джерелах. У комплексі вони дозволяють окреслити основні напрями пошуку політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання в середині XVII ст. “української проблеми” та визначити його результати. Водночас, ряд аспектів залишаються нез'ясованими і потребують подальшого вивчення.

У підрозділі 1.3. *“Теоретико-методологічні засади й понятійно-термінологічний апарат дослідження”* охарактеризовано основні теоретичні принципи (об'єктивності, історизму, всебічності, системності та альтернативності) й конкретно-історичні методи (проблемно-хронологічний, системного аналізу, структурно-функціональний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, ретроспекції, синхронний і діахронний, просопографічного аналізу та термінологічного аналізу) здійснення науково-дослідної діяльності. Їх комплексне застосування, як і з'ясування понятійно-термінологічного апарату сприяли науковості у висвітленні політики владних кіл Речі Посполитої у розв'язанні “української проблеми” впродовж 1648 – першої половини 1659 рр.

Другий розділ **“Пошук елітою шляхів розв'язання “української проблеми” у 1648 – 1650 рр.”** складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. *“Виникнення “козацької проблеми” та спроби її розв'язання (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)”* з'ясовано, що вперше в історії Речі Посполитої вона гостро постала наприкінці XVI ст., коли відбулися козацькі повстання 1591-1596 рр. Її сутність полягала у відстоюванні козацтвом своїх прав і

привілеїв як стану “рицарського (військового) люду”. З початку XVII ст. Військо Запорозьке домагається зрівняння у правах зі шляхтою, а також постає в ролі виразника й захисника православної віри, а з 1620-х рр. – репрезентанта загальноетнічних інтересів.

Зростання політичної свідомості Війська Запорозького викликало занепокоєння у Варшаві та змушувало правлячу верхівку Корони Польської шукати різних способів встановлення контролю за ним. Уже в цей час серед еліти почали визначатися як прихильники порозуміння – “краще хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати”, так і застосування сили – “з кореня виривати”. Результатом переваги в середовищі владних кіл останніх стало прийняття в 1638 р. “Ординації Війська Запорозького” та ліквідація козацтва як стану. Проте, замість розв’язання “козацької проблеми”, це призвело до її загострення.

У підрозділі 2.2. *“Трансформація “козацької проблеми” в “українську” та пошук різних підходів її вирішення (лютий – грудень 1648 р.)”* встановлено, що з початком на Запорожжі козацького повстання (лютий 1648 р.) більшість польської та литовської політичної еліти не надавала йому особливого значення, традиційно сприймаючи його через призму “козацької проблеми”. Натомість остання влітку 1648 р. набула загальнонаціонального масштабу, переростаючи таким чином в “українську”. Її сутність полягала у витворенні Української держави та боротьбі за її незалежність і визнання.

Аналіз “української політики” політичної еліти Речі Посполитої впродовж 1648 р. чітко засвідчує, що до кінця року в її середовищі остаточно викристалізувалося два підходи до врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким: радикальний (мілітарний) – відстоювання необхідності силової розправи з повстанцями (Я. Вишневецький, Д. Заславський, М. Калиновський, С. Лащ, А. Лещинський, С. Осінський, М. Остророг, М. Потоцький, Криштоф і Януш Тишкевичі) та поміркований (мирний) – врегулювання конфлікту шляхом переговорів і мінімальних поступок (Владислав IV (до 20 травня 1648 р.), Є. Оссолінський, М. Лубенський, А. Кисіль, Альбрехт Станіслав і Януш Радзивілли, Л. Сапіга, Ф. Дубравський, Т. Обухович, А. Сельський).

У підрозділі 2.3. *“Переяславський етап перемовин з Військом Запорозьким на початку 1649 р. та їх наслідки”* проаналізовано спробу представників поміркованого угруповання політичної еліти шляхом переговорів у Переяславі (лютий 1649 р.) врегулювати конфлікт. Їх хід засвідчив поглиблення розбіжностей у позиціях ворогуючих сторін. Б. Хмельницький чітко визначився з метою боротьби – розбудова самостійної держави в етнічних межах проживання українців. Польська ж сторона, хоч і погодилася з новими кордонами козацької України (по р. Горинь, Прип’ять та м. Кам’янець-Подільський), все ж відмовилася від реалізації перемир’я. Причиною цього кроку вважаємо відсутність усвідомлення представниками політичної еліти еволюції “козацької проблеми” в “українську”, що передбачала витворення самостійної держави. Внаслідок цього, перемир’я було використано лише для мобілізаційних заходів з метою відновлення воєнних дій.

“Позиція поміркованого угруповання (Є. Оссолінського – А. Киселя) у Зборівських переговорах й проблема ратифікації укладеного договору” розкриті у

підрозділі 2.4. Як і у випадку Пилявецької кампанії 1648 р., наступальні воєнні операції влітку 1649 р. не дали польській стороні очікуваного результату. Зборівський договір викликав неоднозначні оцінки в середовищі політичної еліти. Та її частина, яка займала помірковані позиції щодо козацької України й прагнула зміцнення влади короля, спробувала переконати суспільство та уряди іноземних держав в успіху кампанії Я. Казимира. З допомогою українського війська планувалося обмежити політичну роль шляхти й зміцнити внутрішньополітичне становище Речі Посполитої. Натомість радикали не сприймали поступок у справі визнання за козацькою Україною автономії й дозволу на існування чисельного козацького реєстру. Отже, затвердження договору сеймом не означало примирення між Варшавою та Чигирином. Спроби поміркованої частини польської еліти впродовж 1650 р. спрямувати козацьку Україну проти Туреччини чи Московської держави зазнали невдачі. Із середини року, завдяки непримиреним позиціям М. Потоцького й М. Калиновського та нового канцлера А. Лещинського, почали зміцнюватися позиції радикального угруповання.

“Мілітарний курс Варшави на знищення Гетьманщини та його провал (грудень 1650 – травень 1655 рр.)” висвітлюються у третьому розділі дисертації. Як і попередній, він складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *“Перехоплення ініціативи радикальним угрупованням та його спроба розгрому козацької України (грудень 1650 – вересень 1651 рр.)”* висвітлено зміни у співвідношенні сил серед політичної еліти Речі Посполитої наприкінці 1650 р. Встановлено, що з цього часу ініціативу в справі визначення шляхів врегулювання конфлікту перехопило угруповання “непримирених”. Внаслідок цього король та уряд знову повернулися до силового сценарію. Однак, перемога під Берестечком не ознаменувала ліквідації козацької України, як планувалося. Подальший перебіг військової кампанії у складних для польсько-литовської армії умовах під Білою Церквою змусив її командування піти на переговори, результатом яких став Білоцерківський договір.

У підрозділі 3.2. *“Політична боротьба серед правлячої верхівки з питання ратифікації Білоцерківського договору та її наслідки”* аналізується ставлення представників владних кіл Речі Посполитої до укладеного договору. Відзначається, що він викликав неоднозначне сприйняття у середовищі еліти. Окремі представники радикального угруповання засумнівалися в доцільності використання винятково силового інструментарію політики щодо козацької України. З іншого боку, спроби поміркованих переорієнтувати її на спільну боротьбу проти Криму і Туреччини не знайшли підтримки королівського двору, який в умовах боротьби зі шляхетською опозицією дотримувався тактики маневрування. Зважаючи на те, що весняні сеймові засідання 1652 р. виявилися безрезультативними й договір не вдалося ратифікувати (підтвердження його умов королем не вирішували справи), у Варшаві, усвідомлюючи можливість відновлення воєнних дій із козацькою Україною, почали підготовку до них.

“Відмова правлячої верхівки від поновлення умов Зборівського договору й проведення Жванецької кампанії” розкриваються у підрозділі 3.3. Після перемоги українського війська під Батогом у 1652 р. чи не найбільшою проблемою перед

польсько-литовською політичною елітою стало відновлення втраченої території козацької України й функціонування у ній державних інституцій. Занепокоєння викликали й спроби Б. Хмельницького заручитися підтримкою Московії чи Порту. Проте, вона замість того, аби зайнятися розробкою оптимального варіанту порозуміння з Гетьманщиною, всі зусилля спрямовувала на її знищення. Іншу позицію займала литовська еліта, зокрема Я. Радзивілл пропонував включити козацьку верхівку до складу річпосполитської правлячої верстви і в такий спосіб добитися її відмови від ідеї розбудови окремої держави.

Восени 1653 р. правляча еліта провела Жванецьку кампанію, що завершилася укладенням Кам'янецької угоди з Кримом (15 грудня). Вона передбачала тимчасове поновлення статей Зборівського трактату, що торкалися лише прав і свобод реєстрового козацтва, а також окупацію території козацької України. Унаслідок цього укладений договір спонукав гетьманський уряд до прийняття царської протекції.

Підрозділ 3.4. присвячений аналізу *“Впливу міжнародного чинника на позицію угруповань еліти щодо пошуку варіантів врегулювання конфлікту (грудень 1653 – червень 1655 рр.)”*. Показано складність міжнародного становища Речі Посполитої у даний період часу. Адже, з одного боку, з'явилася можливість сформувати антиукраїнську коаліцію у складі Кримського ханства, Молдавії, Валахії й Трансільванії, а з другого – відбувалися погіршення відносин зі Швецією та війна з Московією. Після прийняття Б. Хмельницьким протекції царя ситуація істотно змінилася не на користь Речі Посполитої. У такій ситуації її політична еліта задумується над поверненням козацької України до складу Польсько-Литовської держави, не ігноруючи і силових заходів (весняна кампанія 1654 р. й осінньо-зимова 1654-1655 рр.). Їх невдача, а також загроза навесні 1655 р. нападу Швеції підштовхнули еліту до необхідності досягнення політичного порозуміння з Чигирином.

Четвертий розділ присвячений **“Розробці та реалізації елітою концепції мирного врегулювання (червень 1655 – травень 1659 рр.)”** і складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *“Пошук порозуміння з козацькою Україною в умовах війни зі Швецією та Московською державою”* висвітлюється політика владних кіл, спрямована на досягнення примирення з Гетьманщиною. З'ясовано, що напад у червні 1655 р. Швеції спонукав короля й значну частину еліти до готовності піти на поступки Б. Хмельницькому (тим більше, що частина польських і литовських магнатів і шляхти перейшла на бік Карла X). Проте, якщо Я. Казимир у листуванні з гетьманом погоджувався навіть визнати існування Гетьманщини в межах усіх етнічних українських земель – “хоч би і до Вісли”, то в офіційних документах йшлося лише про амністію та гарантування прав православної Церкви. З початку 1656 р. порозуміння з козацькою Україною ставало необхідним також і для того, щоб схилити Москву до укладення перемир'я. Тому помітним успіхом стало підписання з російською стороною Віленського договору (3 листопада), за умовами якого цар зобов'язувався стримувати Б. Хмельницького від походів на Річ Посполиту.

Формування наприкінці 1656 р. Раднотської коаліції, спрямованої проти Речі Посполитої, утвердило курс королівського двору на порозуміння з Військом Запорозьким. Водночас, її політична еліта не спромоглася піти на визнання за

козацькою Україною території “по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль”, чого вимагав Б. Хмельницький. Лише з 1657 р. почали формуватися контури ідеї надання їй статусу складової федеративної Речі Посполитої в якості Руського князівства.

У підрозділі 4.2. *“Польсько-українські дискусії зі змісту майбутнього договору та його укладення”* характеризуються перемовини між Варшавою та Чигирином з питання примирення й укладення угоди та визначаються їх результати (серпень 1657 – вересень 1658 рр.). З початком гетьманування І. Виговського наміри Варшави порозумітися з Чигирином значною мірою зумовлювалися відновленням при королівському дворі задумів проведення реформи державного устрою, спрямованої на зміцнення королівської влади й обмеження прерогатив сейму. Щоб змусити шляхетську опозицію піти на поступки, король та його прихильники прагнули скористатися підтримкою Війська Запорозького.

Важливим кроком стала домовленість у жовтні 1657 р. про продовження перемир'я до Великодня й визначення лінії розмежування для української сторони по р. Случ, а для польської – по р. Горинь. У липні 1658 р. у Межиріччі були розроблені умови майбутньої угоди. Відповідно до них Військо Запорозьке мало підлягати лише юрисдикції свого гетьмана, а посади в межах територій Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств могла займати лише православна шляхта. Під час липневих засідань сейму король запропонував надати козацькій Україні статус “окремого тіла в організмі Речі Посполитої”, який мала Литва.

Результатом вересневих перемовин стало підписання 16 вересня 1658 р. Гадяцького договору, що передбачав утворення у державній структурі Речі Посполитої Руського князівства. Він став компромісом для обох сторін. Річпосполитська еліта добре усвідомлювала, що повернення втрачених 1654 р. українських земель є обов'язковою умовою відновлення Річчю Посполитою статусу впливової європейської держави. Зауважимо, що надзвичайно складними залишалися відносини зі Швецією. Реалізація умов договору залежала значною мірою від специфіки політичної свідомості польської й литовської шляхти. Річ у тому, що вона ототожнювала власні станові інтереси з державними, а тому не хотіла йти на істотні поступки.

У підрозділі 4.3. *“Перегляд елітою умов Гадяцького договору та наслідки його ратифікації (вересень 1658 – травень 1659 рр.)”* охарактеризовано причини несприйняття у Варшаві основних положень Гадяцького договору 1658 р., “Нових пунктів”, запропонованих українською стороною навесні 1659 р., та проаналізовано сутність і значення затвердженої сеймом редакції угоди.

Після отримання інформації про зміст Гадяцького договору в середовищі річпосполитської еліти розгорнулися дискусії навколо його змісту. Її невдоволення викликали статті, що стосувалися ліквідації унії, чисельності реєстру та зайняття посад на території Руського князівства винятково православною шляхтою. Поступки в названих питаннях активізували діяльність противників примирення з козацькою Україною. Значну роль відігравав також вплив папського престолу, який реалізовувався через нунція. Враховуючи масштаби спротиву й поступливість української сторони, королівський двір став на шлях перегляду гадяцьких домовленостей.

У результаті тривалих дискусій на сеймі (травень 1659 р.) Гадяцький договір все ж був ратифікований. Проте його зміст значно різнився від первинного варіанту. Політична еліта спромоглася добитися поступок від української сторони, внаслідок чого Руське князівство позбавлялося своїх найважливіших прав.

На перший погляд, ратифікований сеймом договір був надзвичайно вигідний для Речі Посполитої. Проте, виходячи з того, що він ігнорував найвагоміші інтереси козацької України, реалізація його умов не могла стати гарантією розв'язання “української проблеми”. Категоричне небажання річпосполитської еліти визнавати Руське князівство рівноправним третім суб'єктом Польсько-Литовської держави приховувало загрозу поновлення українсько-польського конфлікту.

У **висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження та викладено основні положення, які виносяться на захист:

1. Аналіз історіографічного доробку попередників засвідчує, що порушена тема не була предметом спеціального вивчення. Найбільша увага в ньому зверталася на висвітлення питань трансформації у 1648 р. “козацької проблеми” в “українську”, виокремлення серед річпосполитської еліти двох угруповань – поміркованого і радикального, політики правлячої верхівки ВКЛ щодо козацької України, а також впливу міжнародного чинника на політику врегулювання польсько-українського конфлікту. Разом з тим, не знайшли належного вивчення аспекти, які стосувалися розробки концепцій обох угруповань, відмінностей їх інструментарію у реалізації своїх планів, розбіжностей у позиціях польської і литовської владної верхівки, причин провалу як поміркованого, так і радикального варіантів розв'язання “української проблеми” та періодизації політики еліти Речі Посполитої щодо козацької України.

Достатньо репрезентативною є також джерельна база, представлена різними видами, яка дозволила розв'язати основні завдання дисертаційної роботи.

2. У середовищі річпосполитської політичної еліти впродовж останньої третини XVI – першої половини XVII ст. відбувалося формування різних підходів до розв'язання “козацької проблеми”. Її суть полягала у відстоюванні козацтвом станових інтересів: визнання за собою особливих прав і привілеїв рицарської спільноти, збільшення чисельності реєстру, непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод, отримання автономного статусу для території місця проживання, зрівняння у правах зі шляхтою. Маємо підстави стверджувати, що окреслилися дві основні концепції: перша полягала у пошуку компромісу з козацтвом, друга – в його ліквідації. Після придушення повстання 1637-1638 рр. перемогла остання.

3. Наукові здобутки вчених дозволили з'ясувати сутність трансформації “козацької проблеми” в “українську”. Остання полягала у появі в процесі революційної боротьби Української держави, що прагнула незалежності. І тепер польсько-литовська еліта вперше постала перед дилемою визнання її існування, а відтак пошуку варіантів взаємин з нею, чи невизнання, що означало провадження політики на її ліквідацію. Проте, вона не зуміла чи не хотіла побачити цієї якісної зміни і намагалася продовжувати розглядати українські події в якості станової, тобто козацької, проблеми.

Українські революційні події 1648 р. спричинили кристалізацію основних угруповань політичної еліти: радикального і поміркованого.

4. Здійснене дослідження дає підстави виділити у процесі пошуку політичною елітою варіантів розв'язання “української проблеми” три періоди:

перший – комбінований (поєднання мілітарних і мирних шляхів) (1648 – осінь 1650 рр.) характеризувався поперемінною перевагою в середовищі політичної еліти Речі Посполитої то радикального, то поміркованого угруповань. Упродовж лютого – вересня 1648 р. та травня – серпня 1649 р. реалізовувався курс на придушення національно-визвольної боротьби й поновлення “Ординації” 1638 р. У періоди жовтня 1648 – квітня 1649 рр. та вересня 1649 – грудня 1650 рр. провідну роль відігравало угруповання поміркованих, очолюване Є. Оссолінським та А. Киселем. З літа 1648 до лютого 1649 рр. воно пройшло політичну еволюцію від мінімальних поступок козацтву до фактичного визнання існування Української держави, кордон якої проходив по умовній лінії – р. Горинь і Прип'ять та м. Кам'янець-Подільський. Уклавши Зборівський договір, уже де-юре визнало автономний статус козацької України. Причинами послаблення його впливу наприкінці 1650 р. виявилися смерть канцлера Є. Оссолінського, активна діяльність радикалів (Я. Вишневецького, М. Калиновського, А. Лещинського, М. Потоцького) та схильність Я. Казимира до жорстких заходів проти козацької України;

другий – військовий (грудень 1650 – травень 1655 рр.) вирізнявся посиленням впливу радикального угруповання М. Потоцького – М. Калиновського – Я. Вишневецького. В основі їх концепції була ідея ліквідації Гетьманщини. Тому провадилася політика проведення воєнних кампаній та відмови від поновлення чинності Зборівського договору, на чому наполягала українська сторона. Наслідком цього курсу стало прийняття козацькою Україною царської протекції;

третій – мирний (червень 1655 – травень 1659 рр.) – це поновлення серед еліти переваги прихильників концепції політичного врегулювання конфлікту з козацькою Україною. Мотивацією цієї зміни стали невдачі у війні зі Швецією та Московією. З метою залучення до боротьби з ними Війська Запорозького, значна частина еліти почала схилитися до варіанту надання йому істотних поступок. Унаслідок цього з 1657 р. викристалізовується задум про надання козацькій Україні статусу складової Польсько-Литовської держави в якості Руського князівства. Вона реалізовується у первісному варіанті Гадяцького договору. Проте, після отримання інформації про його зміст й невдоволення основними положеннями польсько-литовська еліта відходить від цієї ідеї і спрямовує зусилля на перегляд договору. Результатом цього курсу стало затвердження сеймом у травні 1659 р. значно відмінної від первинної редакції угоди.

5. Обидва основних угруповання еліти у проведенні “української політики” переслідували досягнення однієї і тієї ж мети – не допустити виокремлення з Речі Посполитої Української держави. Проте інструментарій її досягнення різнився. До арсеналу засобів “поміркованих” належали ведення переговорів, укладення угод, практика мінімальних поступок, проголошення амністії учасникам повстання, збільшення чисельності реєстру, підтвердження прав православної Церкви тощо. Основу інструментарію “непримирених” складала мілітарні дії, спрямовані на ліквідацію Гетьманщини та козацького стану.

6. Надзвичайно важливий вплив на пошук елітою шляхів розв'язання “української проблеми” мало зовнішньополітичне становище Речі Посполитої. Саме цей чинник час від часу значною мірою визначав співвідношення сил у середовищі еліти, конкретні заходи її угруповань, або поспішність у врегулюванні польсько-українського конфлікту, або, навпаки, його ігнорування. У межах періоду, що досліджується, вперше він проявив себе у 1648 – 1649 рр. у формі надання воєнної допомоги Війську Запорозькому Кримським ханством, роль якого стає визначальною під час укладення Зборівського, Кам'янецького й Гадяцького договорів та Берестецької битви. Це означало, що в окремих випадках Річ Посполита втрачала ініціативу у виборі шляхів розв'язання “української проблеми”.

З 1654 р. вагомим став московський чинник, вплив якого на розв'язання “української проблеми” річпосполитська еліта вочевидь недооцінила, внаслідок чого на початку 1654 р. український уряд прийняв царську протекцію.

Істотний вплив на дії еліти у 1655 – 1658 рр. мала політика Швеції. Окупація нею частини території Польсько-Литовської держави посприяла зміні войовничих настроїв “радикалів” на більш помірковані. У результаті цього було розроблено концепцію повернення козацької України до складу Речі Посполитої на правах суб'єкта федерації.

7. Зважаючи на особливості організації політичного життя Речі Посполитої, зокрема слабкість влади короля, важливу роль у пошуку виходу з глухого кута “української проблеми” відігравав сейм. Аналіз його роботи засвідчив неспроможність річпосполитської еліти вийти за межі сфери станових інтересів, котра ототожнювала їх з державними.

8. Провал обох курсів правлячих кіл у розв'язанні “української проблеми” зумовлювався повним ігноруванням ними істотних політичних змін, що сталися внаслідок трансформації “козацької проблеми” в “українську”. Залишаючись у полоні традиційних поглядів на “козацтво”, вони не допускали навіть думки про виокремлення українських земель зі складу Речі Посполитої й функціонування на них самостійного державного утворення.

Вивчення проблеми дозволяє висловити припущення, що у випадку прийняття елітою навесні 1659 р. “нових пунктів” І. Виговського й визнання на теренах “Великого князівства Руського” витвореної соціально-економічної моделі, “українська проблема” могла б отримати позитивне розв'язання. Проте, цього не сталося, що обернулося трагедією для обох народів – спочатку українського (друга половина XVII ст.), а пізніше (через сотню років) і польського.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Юга О. А. Політика “мирного” угруповання еліти Речі Посполитої у розв'язанні “козацької проблеми” (червень – серпень 1648 р.) / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 35–45.

2. Юга О. А. Політика радикального угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталі України в 1648 році / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 20: На пошану професора І.В. Рибачка. – С. 399–408.

3. Юга О. А. Польсько-українські переговори 1649 р. в Переяславі: позиції сторін та основні результати / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 21: На пошану професора О.М. Завальнюка. – С. 198–205.

4. Юга О. А. Проблема польсько-російських відносин в контексті національно-визвольної боротьби в Україні (кінець 1648 – початок 1649 рр.) / О. А. Юга // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 4: На пошану професора А.О. Копилова. – С. 306–311.

5. Юга О. А. Політична боротьба в середовищі правлячої еліти Речі Посполитої з питання реалізації Білоцерківського договору та її наслідки / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП “Медобори-2006”, 2013. – Т. 23: На пошану професора С.А. Копилова. – С. 230–238.

6. Юга О. А. “Козацька” та “українська” проблеми: до питання наукової коректності використання понять щодо подій середини XVII століття / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : ТОВ “Друкарня Рута”, 2015. – Т. 25: На пошану професора І.С. Винокура. – С. 463–467.

Публікації в іноземних виданнях:

7. Юга О. А. Пошук елітою Речі Посполитої порозуміння з козацькою Україною у 1657 р. / О. А. Юга // "Scientia nihil est quam veritatis imago". Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin / pod red. A. Sochackiej i P. Jusiaka. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014. – S. 870–878.

Матеріали, які додатково відображають результати дослідження:

8. Юга О. А. Позиція еліти Польської Корони щодо “української проблеми” на сеймі 1650 року / О. А. Юга // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів: вип. 6, у 3-х т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 1. – С. 10–11.

9. Юга О. А. “Українська проблема” періоду безкоролів'я 1648 року у сприйнятті радикального угруповання еліти Речі Посполитої / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 1. – С. 47–48.

10. Юга О. А. Політика поміркованого угруповання еліти Речі Посполитої щодо повсталого України в 1648 р. / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – Вип. 1. – С. 19–34.

11. Юга О. А. Дискусії серед політичної еліти Речі Посполитої з “української проблеми” в першій половині 1649 року / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : зб. наук. праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 2. – С. 66–82.

12. Юга О. А. Позиція канцлера Є. Оссолінського щодо “української проблеми” на коронаційному сеймі 1649 р. / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2011. – Вип. 3. – С. 34–35.

13. Юга О. А. Позиція еліти Речі Посполитої щодо Зборівського договору 1649 р. та проблема його ратифікації / О. А. Юга // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць / [редкол.: В.С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2012. – Вип. 3. – С. 93–103.

14. Юга О. А. Ставлення політичної еліти Речі Посполитої до розв'язання “української проблеми” після прийняття козацькою Україною царської протекції / О. А. Юга // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2013. – Вип. 4. – С. 26–27.

15. Юга О. А. Політика Москви щодо козацької України після Переяслава 1654 р. через призму поглядів представників владних кіл Речі Посполитої / О. А. Юга // Від Переяслава до Полтави: політика Московії щодо знищення Української держави : зб. наук. праць за підсумками науково-практичної конференції / [редкол.: В.А. Дубінський (гол.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 17–22.

16. Юга О. А. Ставлення литовської еліти до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах України в 1648 році: постановка проблеми / О. А. Юга // *Ukraina Lithuanica* : студії з історії Великого князівства Литовського. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – С. 126–134.

АНОТАЦІЯ

Юга О. А. Політична еліта Речі Посполитої та “українська проблема”: пошук шляхів розв'язання (1648 – перша половина 1659 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2016.

У дисертації, на основі аналізу комплексу джерел і наукової літератури, досліджено пошук політичною елітою Речі Посполитої шляхів розв'язання “української проблеми” та встановлено причини його невдачі. З'ясовано суть “козацької проблеми” й шляхи її вирішення владними колами Корони. Висвітлено процес її трансформації в “українську проблему”, формування серед еліти різних угруповань і кристалізацію їхніх поглядів 1648 р. Встановлено інструментарій спроб врегулювання елітою конфлікту з козацькою Україною у 1649 – 1650 рр.

Вияснено причини домінування у правлячих колах Речі Посполитої ідеї ліквідації Української держави впродовж 1651 – першої половини 1655 рр. Реконструйовано масштаби впливу міжнародного чинника на еволюцію “української політики” правлячої верхівки Польсько-Литовської держави у грудні 1653 – червні 1655 рр. Виявлено чинники переорієнтації з середини 1655 р. еліти на пошук мирного варіанту розв’язання “української проблеми”. Висвітлено складнощі розробки концепції повернення Української держави у якості суб’єкта федерації до складу Речі Посполитої й проаналізовано причини краху її реалізації (середина 1655 – травень 1659 рр.). Розкрито роль сейму у розробці варіантів припинення польсько-українського протистояння. Розроблено періодизацію “української політики” річпосполитської еліти впродовж досліджуваного періоду.

Ключові слова: політична еліта, Річ Посполита, сейм, помірковане угруповання, радикальне угруповання, “українська проблема”, козацька Україна, Гадяцький договір.

АННОТАЦІЯ

Юга О. А. Политическая элита Речи Посполитой и “украинская проблема”: поиск путей решения (1648 – первая половина 1659 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2016.

В диссертации, на основе анализа комплекса источников и научной литературы, исследован поиск политической элитой Речи Посполитой путей решения “украинской проблемы” и установлены причины его неудачи. Выяснена суть “казацкой проблемы” и пути ее решения властными кругами Короны. Отражен процесс ее трансформации в “украинскую проблему”, формирование среди элиты разных группировок и кристаллизацию их взглядов в 1648 г. Установлен инструментарий попыток урегулирования элитой конфликта с казацкой Украиной в 1649 – 1650 гг. Выяснены причины доминирования в правящих кругах Речи Посполитой идеи ликвидации Украинского государства на протяжении 1651 – первой половины 1655 гг. Реконструировано масштабы влияния международного фактора на эволюцию “украинской политики” правящей верхушки Польско-Литовского государства в декабре 1653 – июне 1655 гг. Выявлены факторы переориентации с середины 1655 г. элиты на поиск мирного варианта решения “украинской проблемы”. Отражены сложности разработки концепции возвращения Украинского государства в качестве субъекта федерации в состав Речи Посполитой и проанализированы причины краха ее реализации (середина 1655 – май 1659 гг.). Раскрыта роль сейма в разработке вариантов прекращения польско-украинского противостояния. Разработана периодизация “украинской политики” речпосполитской элиты на протяжении исследуемого периода.

Ключевые слова: политическая элита, Речь Посполитая, сейм, умеренная группировка, радикальная группировка, “украинская проблема”, казацкая Украина, Гадяцкий договор.

SUMMARY

Yuga O. A. The Political Elite of the Commonwealth and the “Ukrainian Problem”: Finding Solutions (1648 – the First Half of 1659). – Manuscript.

Thesis for a candidate degree by speciality 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine. – Kyiv, 2016.

In the thesis, based on the complex analysis of sources and scientific literature, the ways of solving the “Ukrainian problem” by the political elite of the Commonwealth and the causes of its failure were researched.

It is found that during the last third of the XVI – first half of the XVII century. among the crown elite there have been two main concepts of the solution of “the Cossack problems”: the first was to find a compromise with the Cossacks, the second in his elimination. The process of transformation of the “Cossack problems” into “Ukrainian”, which was prompted in the process of the revolutionary struggle of the Ukrainian state to achieve independence, the crystallization of the major groupings of the political elite: the radical and moderate their views in 1648 were described. The attempts to regulate the elite conflict with the Cossack Ukraine in 1649 – 1650 were found.

The reasons of domination of the Commonwealth in the ruling circles of the abolition of the Ukrainian state in 1651 – the first half of 1655 were found. The extent of international influence on the evolution of the “Ukrainian policy” of the ruling elite of the Polish-Lithuanian Commonwealth in December, 1653 – June, 1655 was reconstructed. It is proved that from time to time the balance of power among the elite, the specific measures of the groups, or haste in settling Polish-Ukrainian conflict or, on the contrary, ignoring the issue of Ukraine were largely determined.

The factors in the transformation from mid-1655 elite to finding a peaceful solution to “the Ukrainian problem” were identified. The complexity of the development of the concept of the return of the Ukrainian state as a subject of Federation into the Commonwealth was illuminated and the reasons of the collapse of its implementation (mid-1655 – May 1659) were analyzed. It is proved that the failure of both courses of the ruling circles to resolve “the Ukrainian problem” was caused by complete disregard of their significant political change that occurred as a result of the transformation of the “Cossack problems” into “Ukrainian”. Remaining in captivity of the traditional views on “the Cossacks”, they were not allowed to even think about the withdrawal of the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and functioning there the independent public establishment.

The role of the Sejm in the development of variants of the termination of the Polish-Ukrainian confrontation was described. The analysis of its work showed the failure of the Polish-Lithuanian elite to go beyond the scope of class interests, which they identified with the state.

The periodization of the “Ukrainian politics” of the elite of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the studied period was developed, particularly, three periods were highlighted: **the first – combined** (the combination of militaristic and peaceful ways) (1648 to the autumn of 1650) – was characterized by alternating advantage in the political elite of the Commonwealth the radical and the moderate groups. During February – September 1648 and May – August 1649 it was bet on the suppression of the national

liberation struggle and renewal “Ordinance” of 1638. From October, 1648 to April 1649, and September 1649 – December 1650 the leading role was played by the moderate group headed by Ye. Ossolinskiy and A. Kisel. Since the summer of 1648 till February 1649 it was the political evolution of the minimal concessions to the Cossacks to the actual recognition of the existence of the Ukrainian state, the border of which passed through the imaginary line, the Goryn River and the Pripyat River and the town Kamianets-Podilskiy. The reasons for the weakening of its influence in the late 1650 there was the death of the Chancellor Ye. Ossolinskiy, active radicals (I. Vishnevetkiy, M. Kalinowskiy, A. Leszczynski, M. Pototskiy) and the propensity of J. Casimir to action against the Cossack Ukraine;

second – the military (December 1650 – May 1655) was distinguished by the growing influence of the radical group of M. Pototskiy and M. Kalinowskiy – J. Vishnevetkiy. The basis for the concept was the idea of abolishing the Hetmanate. A policy of military campaigns conducting and the refusal of the renewal of the Treaty of Zboriv, as urged by the Ukrainian side were carried out;

third – peace (June 1655 – May 1659) – restoring the domination of the influence of the advocates of the concept of political settlement of the conflict with the Cossack Ukraine. The motivation of this change has become failures in the war with Sweden and Moscow. As a result, in 1657 the idea of the status of as a component of the Polish-Lithuanian State as a Rus Principality appeared. It is implemented in the original version of Hadiach contract. However after receiving the information about its content and dissatisfaction with the basic provisions, the Polish-Lithuanian elite departed from this idea and focused on the revision of the Treaty. The result of this course was its adoption by the Sejm in May 1659, significantly different from the original version of the agreement.

Key words: political elite, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Sejm, the moderate group, the radical group, “the Ukrainian problem,” Cossack Ukraine, Gadyach Treaty.

Підп. до друку 30.06.2016. Формат 60x90/16.
Папір офісний. Друк різнографічний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 0,9. Тираж 100. Зам. № 736.

Надруковано у Кам'янець-Подільському
національному університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.